

Materiały

DZIAŁALNOŚĆ ORGANIZACYJNA ZWIĄZKU OBRONY KRESÓW ZACHODNICH W WIELKOPOLSCE W LATACH 1921 - 1934

I

Na obszarze województw zachodnich odrodzonej w 1918 r. Polski pozostał znaczny odsetek ludności niemieckiej, która w warunkach nowych rozgraniczeń terytorialnych nie pogodziła się z rolą mniejszości narodowej. Po okresie pewnej apatii, a nawet przejawiającej się początkowo w niektórych ośrodkach gotowości zgodnego współżycia z Polakami, ludność niemiecka przyjęła na siebie rolę czynnika destrukcyjnego, wspierającego politykę niemieckich kół rewizjonistycznych. Znalazło to formalny wyraz w utworzeniu w dniu 8 maja 1921 r. w Bydgoszczy związku pod nazwą *Deutschtumsbund zur Wahrung der Minderheitsrechte in Polen* oraz wielu innych niemieckich organizacji politycznych, gospodarczych, kulturalnych i sportowych.

Postawa mniejszości niemieckiej nie pozostała bez wpływu na nastroje społeczeństwa polskiego, przyczyniając się do utrzymania w polskim życiu narodowym tendencji nacjonalistycznych. Społeczeństwo polskie odczuwało bowiem konieczność obrony swych żywotnych interesów, szczególnie na terenach zachodnich. Wielkopolska stanowiła część byłego zaboru pruskiego, w której koncentrował się polski ruch narodowy; z tego terenu promieniowała idea tworzenia polskich rad ludowych, Poznań odegrał rolę centrum organizacyjnego Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej, Sejmu Dzielnicowego oraz polskiego ruchu zbrojnego. Na terenie Wielkopolski organizowano wreszcie szeroką i wszechstronną akcję niesienia pomocy dla polskiego ruchu narodowego na Górnym Śląsku w okresie powstań i plebiscytu¹.

¹ Obszerną literaturę przedmiotu zawierają m. in. następujące opracowania: A. Czubiński, E. Makowski, *Klasowy ruch robotniczy w Wielkopolsce w okresie II Rzeczypospolitej (1918-1939)*. T. I: 1918-1929, Poznań 1963; A. Czubiński, *Rewolucja 1918-1919 w Niemczech*. Poznań 1967; tenże, *Rola Wielkopolski w rozwoju polskiego ruchu narodowyzwoleńczego na Śląsku w latach 1918-1921*. „Przegląd Zachodni” 1971, nr 3, ss. 54-75; Z. Dworecki, *Polskie rady ludowe w Wielkopolsce 1918-1920*. Poznań 1962; T. Grygier, *Powstanie Wielkopolskie a plany wyzwolenia reszty ziem zachodnich Polski*. „Przegląd Zachodni” 1948, nr 12, ss. 655-670; T. Jędruszczak, *Polityka Polski w sprawie Górnego Śląska 1918-1922*. Warszawa 1958 S. Kubiak, *Niemcy a Wiel-*

W tych warunkach, w latach 1919 - 1921, ukształtował się Związek Obrony Kresów Zachodnich (ZOKZ), który rozwinął wśród społeczeństwa polskiego szeroką działalność defensywną, zmierzającą do przeciwstawienia się antypolskim akcjom niemieckich organizacji politycznych oraz mniejszości niemieckiej w Polsce. Dalszym celem ZOKZ było dążenie do skierowania twórczego wysiłku społeczeństwa na zwiększenie polskiego stanu posiadania w dziedzinie gospodarczej i kulturalnej. Rozumiano ponadto, że oprócz obrony ówczesnych ziem zachodnich, należy popularyzować wśród społeczeństwa zagadnienie stosunków polsko-niemieckich. Poza sprawami politycznymi, dużo zainteresowania poświęcał ZOKZ problemom gospodarczym, kulturalnym, kościelnym i wyznaniowym².

Aby zrealizować pomyślnie szeroko zakrojony program, konieczne stało się posiadanie własnej, rozbudowanej sieci organizacyjnej. Wykorzystano w tym celu doświadczenie, jakie w trudnej pracy zdobyli działacze plebiscytowi, skupieni w Komitecie Obrony Górnego Śląska (KOGŚI). Po zakończeniu plebiscytu oraz III powstania śląskiego przystąpili oni natychmiast do dalszej, na szerszą skalę pomyślanej pracy nad tworzeniem nowej organizacji społecznej.

Już na początku maja 1921 r. na zjeździe Centralnego Komitetu Plebiscytowego w Warszawie rozpatrywano sprawę obrony ziem zachodnich. Wybuch III powstania śląskiego odsunął jednak realizację zamierzeń na dalszy okres. Po zakończeniu powstania sprawę tę przejął w swe ręce działający w Poznaniu KOGŚI, który posiadał już we wszystkich powiatach Wielkopolski i Pomorza szeroko rozbudowaną własną sieć organizacyjną. On też stał się głównym trzonem organizacyjnym dla Związku Obrony Kresów Zachodnich. Podstawę dla podjęcia pracy organizacyjnej stanowiły uchwały zjazdów delegatów KOGŚI odbytych w Grudziądzu oraz w Poznaniu.

Zjazd Delegatów Powiatowych Komitetów Plebiscytowych z terenu woj. poznańskiego odbył się 28 września 1921 r. w Poznaniu. Poza zasadą utworzenia nowej organizacji społecznej, uznał on za celowe podjęcie długofalowej pracy na rzecz tych ziem etnicznie polskich, które w wyniku decyzji traktatowych pozostały nadal w granicach państwa niemieckiego³. Ostatecznie zjazd poznański, na wniosek Mieczysława Korzeniewskiego, uznał za celowe przekształcenie istniejących zarządów KOGŚI na placówki Związku Obrony Kresów Zachodnich.

Zgodnie z zaleceniami zawartymi w okólniku KOGŚI z dnia 6 października 1921 r. przystąpiono natychmiast do prac reorganizacyjnych na terenie

kopolska 1918 - 1919. Poznań 1969; K. Popiołek, *Miejsce powstań śląskich w walkach o społeczne i narodowe wyzwolenie narodu polskiego*. Katowice — Opole 1971; W. Zieliński, *Stosunek społeczeństwa polskiego do powstań i plebiscytu na Górnym Śląsku (1919 - 1921)*. Katowice 1961.

² Opracowanie całokształtu działalności ZOKZ: M. Mroczko, *Geneza i oblicze ideowo-polityczne Związku Obrony Kresów Zachodnich 1921 - 1934* [praca doktorska w maszynopisie, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1972].

³ Archiwum Państwowe w Poznaniu (APP), Zespół Polski Związek Zachodni (PZZ), nr 86, s. 1.

⁶ Przegląd Zachodni 1/1974

Poznańskiego i Pomorza. Realizowano je w pierwszej kolejności w powiatach zachodnich, graniczących bezpośrednio z Niemcami. Pierwsze rady powiatowe ZOKZ na terenie Wielkopolski powstały: 14 października w Inowrocławiu, 19 października w Mogilnie, 26 października w Nowym Tomyślu, Strzelnie i Witkowie. Następne utworzono w Szubinie 14 listopada, 30 listopada w Szamotułach i Pleszewie, dalej — w Chodzieży, 21 grudnia w Kościanie, 29 grudnia w Lesznie oraz w marcu 1922 r. w Grodzisku⁴. Nazwa „Rady Powiatowe ZOKZ” przyjęła się w oficjalnej nomenklaturze w pierwszych miesiącach 1922 r. Do tego czasu stosowano najczęściej określenie „Rady Powiatowe Towarzystwa Obrony Kresów Zachodnich”. Tak więc w okresie jesienno-zimowym 1921/1922 r. nastąpiło ostateczne przeorganizowanie dotychczasowych powiatowych komitetów plebiscytowych KOGŚI na rady powiatowe ZOKZ, przy wydatnej współpracy działających tam organizacji. Podsumowaniem tych prac było zorganizowanie zjazdów przedstawicieli rad powiatowych ZOKZ, które odbyły się 13 lutego 1922 r. w Grudziądzu — dla terytorium Pomorza, oraz 16 lutego 1922 w Poznaniu — dla obszaru Wielkopolski⁵. Obydwa te zjazdy miały na celu przedyskutowanie projektu statutu oraz dokonanie wyboru (po pięciu) delegatów do Rady Naczelnej ZOKZ. Dyskusję poprzedziły referaty M. Korzeniewskiego pt. *Uwagi o organizacji Związku Obrony Kresów Zachodnich* oraz dra M. Hasińskiego, *O statucie Związku Obrony Kresów Zachodnich*⁶. W zjeździe poznańskim udział wzięło 25 delegatów reprezentujących 22 rady powiatowe⁷. Przewodniczył prezes KOGŚI dr Ludwik Mycielski. W wyniku tajnego głosowania do Rady Naczelnej ZOKZ wybrani zostali: Wojciech Korfanty, ks. Ignacy Czechowski, ks. prałat Antoni Stychel, dr Likowski oraz dr Stefan Kozicki⁸. Na zjazdach okręgowych ZOKZ w Grudziądzu i Poznaniu wyłoniony został zasadniczy trzon Rady Naczelnej ZOKZ, której skład uzupełniony został następnie przedstawicielami okręgów śląskiego i tzw. środkowego. Zjazdy te uchwaliły także w ogólnych zarysach statut ZOKZ, który przekazany został Radzie Naczelnej do ostatecznej redakcji.

Następne miesiące 1922 r. stanowiły okres dalszej pracy organizacyjnej. W końcu marca sieć rad powiatowych objęła już większość powiatów Poznańskiego⁹. Były one jednak słabo ustabilizowane i z trudnością prowadziły swoją działalność — mimo poparcia udzielanego im przez znaczną część społeczeństwa polskiego. Za takim właśnie wnioskiem przemawia fakt, że już w lipcu 1922 r. w kilku powiatach Wielkopolski, jak w Wągrowcu, Czarnko-

⁴ Tamże, nr 412 oraz nr 413.

⁵ Tamże, nr 1.

⁶ Tamże, nr 1, s. 2.

⁷ Na zjeździe w Poznaniu zabrakło delegatów z powiatów: Czarnków, Grodzisk, Gostyń, Kępno, Międzychód, Nowy Tomyśl, Oborniki, Odolanów, Rawicz, Śrem, Szubin oraz Wolsztyn (tamże, nr 1, s. 3).

⁸ Tamże, s. 7.

⁹ Pismo z dnia 8 kwietnia 1922 r. do Rady Powiatowej ZOKZ w Gnieźnie, APP, PZZ, nr 413, s. 7.

wie, Gostyniu i Kępnie, rady powiatowe ZOKZ uległy likwidacji bądź też nie przejawiały żadnej aktywności¹⁰.

Od początku swej działalności napotykał ZOKZ na szereg trudności, które nie ograniczały się do spraw organizacyjnych. Szczególnie dawał się we znaki dotkliwy brak lokali i urządzeń biurowych oraz brak perspektyw na finansowe zabezpieczenie jego działalności. Toteż 11 października 1921 r. czołowi działacze ZOKZ, Mieczysław Korzeniewski i Wincenty Zenkteler, skierowali do Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej obszerny memoriał, w którym — określając główne cele i założenia ZOKZ — postulowali zapewnienie mu odpowiednich warunków umożliwiających należyte prowadzenie działalności. Memoriał wnosił o przekazanie ZOKZ lokali i urządzeń biurowych stanowiących własność likwidującego się Ministerstwa, wyasygnowanie odpowiednich subwencji na jego działalność¹¹. Memoriał ten nie przyniósł spodziewanego rozwiązania wskazanych w nim trudności. ZOKZ borykał się z nimi przez cały okres swojej działalności.

Po ostatecznym zorganizowaniu ZOKZ w Wielkopolsce, na Pomorzu, Górnym Śląsku oraz Okręgu Środkowego w Warszawie, w dniu 28 sierpnia 1922 r. w gmachu Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu odbył się pierwszy Zjazd Rady Naczelnej ZOKZ, w którym udział wzięło 22 delegatów reprezentujących wszystkie okręgi. Otwarcia Zjazdu dokonał tymczasowy prezes ZOKZ dr Ludwik Mycielski. Sprawozdanie z dotychczasowej działalności Związku złożył dyrektor ZOKZ Mieczysław Korzeniewski¹². Zjazd dokonał wyboru 19 członków Rady Naczelnej ZOKZ oraz Prezydium w składzie: dr Ludwik Mycielski, ks. Ignacy Czechowski, Włodzimierz Bochenek, dr Stefan Kozicki oraz Wojciech Korfanty. Prezesem Rady Naczelnej został Ludwik Mycielski, a dyrektorem Mieczysław Korzeniewski, były kierownik KOGŚI w Poznaniu.

Na Zjeździe tym uchwalony został tymczasowy statut ZOKZ, który oprócz założeń ideowych ustalał również strukturę organizacyjną oraz zakres kompetencji poszczególnych ogniw¹³. Statut postanawiał, że siedzibą władz Związku jest Poznań. Organami ZOKZ były: Zjazd Delegatów, Rada Naczelna, Komisja Rewizyjna, Zarząd Główny, zarządy okręgowe, zarządy powiatowe (obwodowe) oraz zarządy kół miejscowych. Najwyższą władzę posiadał Zjazd Delegatów (§§ 13-19), zwoływany przez Zarząd Główny nie rzadziej niż co dwa lata. Organem kontrolującym prace Związku oraz zatwierdzającym jego budżet była Rada Naczelna (§§ 20-23). W skład Rady Naczelnej wchodziło 25 członków wybieranych przez Zjazd na okres dwu lat. Rada Naczelna sprawowała kontrolę nad działalnością Zarządu Głównego oraz zarządów niższych szczebli. Sprawowała ogólną pieczę nad rozwojem organizacji i jej

¹⁰ Tamże, nr 413, s. 19.

¹¹ Tamże, nr 10, ss. 2-5.

¹² Tamże, nr 1.

¹³ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach (WAPK), zespół Urząd Wojewódzki Śląski, Wydział Społeczno-Polityczny (UWŚI-SP), nr 1257, Statut Związku Obrony Kresów Zachodnich stowarzyszenia wpisanego.

działalnością. Organem wykonawczym uchwał Zjazdu i Rady Naczelnej oraz kierującym pracami ZOKZ był Zarząd Główny w Poznaniu. W skład Zarządu Głównego wchodziło siedem osób: prezes, wiceprezes, sekretarz, dwóch ławników, dyrektor i jego zastępca. Stałym organem wykonawczym Zarządu Głównego była Dyrekcja, której zadaniem było prowadzenie na bieżąco wszystkich agend Związku. W skład Dyrekcji wchodził: dyrektor i jego zastępca, pięciu kierowników wydziałów i czterech kierowników okręgów, a po utworzeniu w 1930 r. Okręgu Małopolskiego, pięciu kierowników okręgów. Dyrektor i zastępca powoływani byli na te stanowiska przez Radę Naczelną. Oni też z urzędu wchodziłi w skład Zarządu Głównego. Kierowników wydziałów oraz kierowników okręgów powoływał dyrektor ZOKZ. W odniesieniu do kierowników okręgów decyzja dyrektora wymagała zatwierdzenia przez odnośne zarządy okręgowe.

Strukturę organizacyjną Dyrekcji ZOKZ określał odrębny regulamin¹⁴. W ramach Dyrekcji działało pięć wydziałów:

- Organizacyjno-Polityczny, którym kierował bezpośrednio dyrektor ZOKZ Mieczysław Korzeniewski;
- Gospodarczy, którym kierował Stefan Hulanicki;
- Prasowy — Adam Bederski;
- Kulturalno-Oświatowy — dr Maksymilian Hasiński;
- Kasowo-Administracyjny — Wincenty Zenkteler.

Przy każdym wydziale Dyrekcji, zgodnie z § 31 statutu, tworzone były rady wydziałowe jako społeczne organy opiniodawcze, w skład których wchodziłi przedstawiciele różnych organizacji społecznych znający charakter pracy poszczególnych wydziałów. Zakres ich uprawnień i obowiązków określał Regulamin Rad Wydziałowych¹⁵.

Na obszarze całego kraju utworzono cztery okręgi ZOKZ: Poznański — obejmujący terytorialnie obszar tego województwa, Pomorski — obszar woj. pomorskiego, Śląski — woj. śląskiego oraz Okręg Środkowy obejmujący swoim zasięgiem wszystkie pozostałe województwa. Z dniem 16 lutego 1930 r. powołany został do życia Okręg Małopolski z siedzibą w Krakowie, obejmujący swym zasięgiem woj. krakowskie oraz część województw kieleckiego i lwowskiego.

Pracami w okręgach kierowały zarządy wespół z kierownikami okręgów, przy których działały biura okręgowe będące eksponowanymi częściami Dyrekcji. Biuro Okręgu Środkowego w Warszawie spełniało równocześnie funkcje delegatury Dyrekcji wobec rządu i innych władz centralnych. Na terenie Okręgu Poznańskiego pracami organizacyjnymi kierowała bezpośrednio Dyrekcja¹⁶.

¹⁴ APP, PZZ, nr 3, ss. 1-6, Regulamin Dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich.

¹⁵ Tamże, nr 132, s. 11. Regulamin Rad Wydziałowych.

¹⁶ J. Nowak, *Materiały do działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich, późniejszego Polskiego Związku Zachodniego*. T. I: *Działalność Związku Obrony Kresów Zachodnich od r. 1922 do r. 1934*, ss. 1-363 t. II: *Działalność Okrę-*

Okręgi dzieliły się na powiaty lub obwody (§§ 38 - 46 statutu). Granice między nimi ustalały zarządy okręgowe w porozumieniu z Zarządem Głównym. W wypadku rozbieżności stanowisk decyzja ostateczna należała do Rady Naczelnej. Pracami w powiatach i obwodach kierowały zarządy powiatowe (obwodowe), wybierane na zjazdach powiatowych (obwodowych) na przeciąg jednego roku. Składały się one z 5-7 osób, w tym: prezes, jego zastępca, skarbnik oraz pozostali członkowie w charakterze ławników.

W miejscowościach, w których zamieszkiwało co najmniej 20 członków ZOKZ, tworzone były koła miejscowe, podporządkowane bezpośrednio kontroli zarządów powiatowych (obwodowych). Na czele kół miejscowych stały 3-5-osobowe zarządy (prezes, sekretarz, skarbnik), wybierane na przeciąg jednego roku przez walne zebranie członków. Ich zadania precyzował § 49 statutu ZOKZ. W pozostałych miejscowościach, gdzie liczba członków ZOKZ była zbyt mała i nie pozwalała na utworzenie koła lokalnego, zarządy powiatowe mianowały swoich mężów zaufania, którzy posiadali statutowe uprawnienia zarządów kół miejscowych.

II

Od pierwszych miesięcy istnienia ZOKZ działalność Dyrekcji i wszystkich okręgów zmierzała do pozyskania jak największej liczby członków oraz do zapewnienia sobie poparcia czynników miarodajnych. Od samego początku położono więc nacisk na tworzenie nowych kół ZOKZ. Wychodząc bowiem ze słusznego przeświadczenia, że od rozszerzenia sieci organizacyjnej ZOKZ oraz od usprawnienia pracy jego kół zależy dalszy rozwój organizacji oraz jej użyteczność społeczna. Organy wykonawcze ZOKZ wkładały wiele wysiłku w pomnożenie liczby członków i kół terenowych. Akcja werbunkowa była zresztą stałym przedmiotem ich troski, rozważań oraz zabiegów. Zajmowała dużo miejsca i czasu podczas narad centralnych, znajdowała wyraz w instrukcjach i okólnikach. Zakładano przy tym, że „organizacja kół Związku Obrony Kresów Zachodnich musi pójść w szybkim tempie szczególnie na tych terenach, na których zagadnienie niebezpieczeństwa niemieckiego występuje w całej rozciągłości”¹⁷, a Wielkopolska należała do terenów zagrożonych przez rewizjonizm niemiecki. Aby w miarę skutecznie mu się przeciwstawić, należało oprzeć działalność ZOKZ na szerokiej podbudowie społecznej. Z tego też względu na łamach „Strażnicy Zachodniej” podkreślano, że:

„Związek musi [...] oprzeć się o całe społeczeństwo. Musi we wszystkich sferach, we wszystkich stanach znaleźć zrozumienie dla swych zadań i pomoc w swej

gu Śląskiego ZOKZ od września 1922 r. do kwietnia 1934 r., ss. 364-644; t. III: *Działalność Polskiego Związku Zachodniego od listopada 1934 r. do wybuchu wojny 1939 r.*, ss. 1-358. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (BZNO), Dział Rękopisów (Rkps), nr 13236/II ss. 285-286.

¹⁷ APP, PZZ, nr 45, s. 96.

pracy. I dlatego Związek ten jest bezwzględnie bezpartyjny. Szczęście i całość naszych kresów obchodzą wszystkich Polaków żyjących na tej ziemi. Tak samo obchodzą wieśniaka i inteligenta, jak kupca, robotnika czy ziemianina. [...] Polskość tych kresów jest warunkiem życia wszystkich Polaków. A obowiązkiem ich wstąpienie, jako czynni członkowie, do Związku OKZ. Nie zna więc Związek różnic partyjnych, zna tylko Polaków, kochających gorąco Ojczyznę i gotowych bronić Ojczyzny do krwi ostatniej kropli”¹⁸.

Były to podstawowe zasady organizowania kół ZOKZ, do których werbowano wszystkich Polaków niezależnie od ich przynależności partyjnej czy socjalnej. Stąd też w szeregach ZOKZ znajdowali się lekarze, prawnicy, księża, urzędnicy, nauczyciele, kupcy, ziemianie, rzemieślnicy oraz — w minimalnym stopniu — chłopci i robotnicy. Rezultatem czynionych zabiegów był jednak nieznaczny tylko rozwój organizacyjny. Jedynie Okręg Śląski rozwijał się pomyślnie. W nadzwyczajnym zjeździe delegatów zarządów powiatowych ZOKZ Okręgu Poznańskiego, odbytym w Poznaniu 14 grudnia 1923 r., wzięli udział przedstawiciele tylko 17 powiatów. Mimo to dyrektor ZOKZ, M. Korzeniewski, stwierdzał w swoim wystąpieniu:

„Rozwój organizacji przeszedł oczekiwania w Okręgu Śląskim, postępuje normalnie w Okręgu Pomorskim, w Okręgu Poznańskim największe postępy i siłę rozwojową wykazują powiaty kresowe, jak Leszno, Międzychód, Czarnków, Chodzież, a także Smigiel, w innych zaznacza się poważny zwrot na drogę rozwoju”¹⁹.

Mimo wyraźnie optymistycznych stwierdzeń, które można odnieść właściwie jedynie do Okręgu Śląskiego, rozwój organizacyjny ZOKZ w Okręgu Poznańskim napotykał na szereg trudności. Dało się to zauważyć szczególnie w latach 1923 - 1924. Zorganizowane wcześniej koła ZOKZ przeżywały kryzys niemal we wszystkich powiatach. Złożyło się na to szereg przyczyn, a przede wszystkim brak wśród społeczeństwa rozeznania co do oblicza ZOKZ i brak w terenie odpowiednio przygotowanych ludzi, zdolnych oraz chętnych do prowadzenia intensywnej pracy społecznej. Dochodziło też niekiedy do niepotrzebnych zadrażeń między zarządami powiatowymi (np. Chodzież i Bydgoszcz) a Dyrekcją ZOKZ na tle interpretacji uprawnień statutowych²⁰. Ponadto w terenie działało już szereg innych, drobnych organizacji. Stąd też społeczeństwo odnosiło się z pewną rezerwą do każdej następnej, traktując je najczęściej jako efemerydy. Zjawisko takie wystąpiło w formie szczególnie drastycznej w powiecie gnieźnieńskim²¹. Podnosiła ten problem również „Gazeta Jarocińska”, która w przeroście ilościowym organizacji dość trafnie upatrywała przyczyn, dla których ZOKZ nie przejawiał w tym powiecie żywszej działalności. Wspomniana gazeta pisała:

¹⁸ C. Sz., *Rzut oka na działalność Związku Obrony Kresów Zachodnich w pierwszym dziesięcioleciu pracy*. „Strażnica Zachodnia” 1933, nr 1 - 2, s. 242.

¹⁹ APP, PZZ, nr 35, s. 72.

²⁰ Tamże, nr 45, ss. 446 - 447 oraz nr 438.

²¹ Tamże, nr 449, s. 2 oraz nr 450.

„W Jarocinie zawiązało się tyle towarzystw, że nie podobna ich wszystkich wyliczyć. Miasteczko nasze liczące 8 tysięcy mieszkańców jest dlatego właśnie nie-szczęśliwe, gdyż wielu obywateli nie wie, do jakiego towarzystwa się zapisać, przy-
patrując się rozwojowi poszczególnych stowarzyszeń biernie”²².

W innych powiatach, jak Leszno, Gostyń i Grodzisk, poczynania organiza-
cyjne utrudniał brak współpracy z władzami, brak jednolitej linii postępo-
wania w samym ZOKZ, a przede wszystkim zbyt mała jeszcze popularność
tej organizacji wśród szerokich kół społeczeństwa²³. Bezkrytyczne, czasami
nieodpowiedzialne wystąpienia części mało doświadczonych działaczy oraz
brak konsekwencji w postępowaniu prowadziło nieraz do niepotrzebnych per-
turbacji. Pisał o nich do Dyrekcji sekretarz Zarządu Powiatowego ZOKZ w
Lesznie J. Kaniasty, podając jako zły przykład manifestację w Bukowcu
Górnym.

„Sprawa była w dobrym biegu, na sali zgromadzeni przedstawiciele wszystkich
towarzystw i organizacji. Zarząd przedstawia program. [Tymczasem — M. M.]
wchodzi ksiądz, nie członek, i w bardzo cierpkich słowach gani zarząd, zarzucając
mu brak zgody, jednności i chęć rozbijania społeczeństwa na obozy. Obecni nie wie-
dzą, o co chodzi. [...] I odtąd koło to zupełnie nie pracuje”²⁴.

Wygórowane ambicje niektórych działaczy, brak umiejętności dostosowa-
nia się do istniejących w danym powiecie układów sił i warunków utrudniały
działalność, a nawet powodowały konflikty z władzami. Potwierdzeniem ta-
kiego działania może być znowu Leszno. W sprawozdaniu Zarządu Powiato-
wego z dnia 18 marca 1923 r. czytamy m. in.:

„Stosunek starostwa do Związku Obrony Kresów Zachodnich jest w dalszym
ciągu wrogi. Starosta obrażony, że na zebraniu Rady Powiatowej omawiane były
drastyczne objawy niedomagań administracji powiatowej przynoszące poważne
szkody sprawie narodowej, zarzucił [...] Związkowi uprawianie denuncjatorstwa,
później zaskarżył jednego z członków (do sądu — M. M.). Stosunki panujące w po-
wiecie pogarszają się z dniem każdym”²⁵.

Dlatego też nie wykonano tam w pełni uchwał zjazdu Komisarzy Powia-
towych ZOKZ Okręgu Poznańskiego z 17 listopada 1922 r., które zakładały
utworzenie do dnia 1 stycznia 1923 r. w każdym powiecie po 10 do 15 kół
miejscowych²⁶.

Dyrekcja ZOKZ dokładała wiele starań, by istniejące koła utrzymać oraz
zreorganizować te oddziały powiatowe, które zaprzestały działalności. Celowi
temu służyły częste wyjazdy w teren. Najbardziej skuteczną formą aktywi-

²² „Gazeta Jarocińska” nr 75 z 12 IX 1926 r.; APP, PZZ, nr 454, s. 15.

²³ APP, PZZ, nr 451, 452, 461.

²⁴ Tamże, nr 461, s. 22, list z dnia 21 czerwca 1925 r.

²⁵ Tamże, nr 461, s. 3.

²⁶ Tamże, nr 35, s. 28.

zacji kół i zarządów powiatowych było przekonanie starostów lub inspektorów szkolnych o celowości ich istnienia. Ci z kolei potrafili wówczas skupić wokół siebie grono miejscowych działaczy, chętnych do pracy w ZOKZ.

Szczególne nasilenie prac związanych z reaktywowaniem kół obserwujemy w 1925 r., tj. w okresie porządkowania wszystkich spraw organizacyjnych przed Zjazdem Delegatów ZOKZ, przygotowywanym na 8-9 listopada tego roku w Warszawie. Przeprowadzono więc prace reorganizacyjne w szeregu powiatów: 11 października 1925 r. w Śremie²⁷, w grudniu 1923 r. w Środzie²⁸, 29 września 1925 r. w Wągrowcu²⁹, 3 kwietnia 1924 r. w Witkowie³⁰, 30 września 1925 r. w Wolsztynie³¹, 8 października 1925 r. we Wrześni³², 19 kwietnia 1925 r. w Żninie³³. W Wyrzysku i Nakle utworzono w dniach 7 i 8 października 1925 r. wspólny zarząd powiatowy³⁴. Reorganizacje przeprowadzono też w następujących terminach: w październiku 1925 r. w Kościanie³⁵, 6 października 1925 r. w Koźminie³⁶ oraz 28 listopada 1923 r. w Mogilnie³⁷. W powiecie Ostrów zorganizowano ZOKZ dopiero 7 października 1925 r.³⁸, a w Jarocinie 13 października 1926 r.³⁹

Zagadnieniom organizacyjnym w Okręgu Poznańskim poświęcono sporo wysiłku. W latach 1922-1925 były one przedmiotem analiz na sześciu zjazdach okręgowych oraz szczególnej troski Dyrekcji⁴⁰. Dla ożywienia działalności ZOKZ utworzono w niektórych powiatach przygranicznych sekretariaty z etatowymi sekretarzami na czele. Sekretariaty takie powstały w Chodzieży — dla powiatu chodzieskiego, w Lesznie — dla powiatów leszczyńskiego, rawickiego i śmigielskiego oraz w Wyrzysku — dla tegoż powiatu. Przyczyniło się to do znacznego ożywienia pracy organizacyjnej, a przede wszystkim do uporządkowania spisów członkowskich, odbywania regularnych zebrań oraz rozwinięcia innych form działalności. Sekretariat ZOKZ założono również w Bydgoszczy, jednakże nie udało się go utrzymać z powodu braku na miejscu potrzebnych środków finansowych i lokalowych⁴¹.

Reasumując należy podkreślić, że wyniki organizacyjnej działalności

²⁷ Tamże, nr 484.

²⁸ Tamże, nr 485.

²⁹ Tamże, nr 487.

³⁰ Tamże, nr 490.

³¹ Tamże, nr 491.

³² Tamże, nr 492.

³³ Tamże, nr 495.

³⁴ Tamże, nr 494.

³⁵ Tamże, nr 457.

³⁶ Tamże, nr 459.

³⁷ Tamże, nr 464.

³⁸ Tamże, nr 471.

³⁹ Tamże, nr 454, s. 18.

⁴⁰ Zagadnienia organizacyjne w Okręgu Poznańskim analizowane były na zjazdach okręgowych 17 listopada 1922 r., 13 czerwca 1923 r., 14 grudnia 1923 r., 11 czerwca 1924 r., 7 stycznia 1925 r. oraz 19 maja 1925 r.

⁴¹ APP, PZZ, nr 36, ss. 45-46.

ZOKZ w pierwszych latach jego istnienia nie odpowiadały w pełni włożonym wysiłkom. W samym tylko 1925 r. kierownictwo Okręgu Poznańskiego odbyło 46 wyjazdów w teren, a przedstawiciele Dyrekcji ZOKZ brali udział w 55 zebraniach kół⁴². Mimo to należy uznać, że ZOKZ wyszedł z najtrudniejszego okresu pierwszych lat swej działalności zwycięsko. Zdołał skupić w swoich szeregach do 1924 r. około 24 tys. członków zorganizowanych w 344 kołach miejscowych na terenie niemalże całego kraju. Pewien pogląd na sprawę liczby członków w rozbięciu na poszczególne okręgi daje zamieszczone niżej zestawienie obrazujące stan organizacyjny ZOKZ na dzień 11 czerwca 1924 r.⁴³

Stan organizacyjny ZOKZ (czerwiec 1924 r.)

Okręg	Liczba członków	Liczba kół miejscowych	% ludności pełnoletniej
Śląski	16 000	207	11,8%
Pomorski	3 200	55	2,16%
Poznański	4 177	74	1,23%
Środkowy	1 000	8	—
Razem	24 377	344	—

Największą aktywność przejawiały zarządy powiatowe na terenach przygranicznych. Natomiast w innych powiatach działalność organizacyjna była znacznie słabsza. Udało się ją ożywić dopiero na skutek intensywnych zabiegów oraz częstych wyjazdów w teren członków Dyrekcji Związku⁴⁴.

Dla osiągnięcia większej operatywności, podniesienia poziomu pracy poszczególnych powiatów oraz ujednoczenia ich działalności, Dyrekcja ZOKZ tworzyła w uzasadnionych przypadkach dodatkowe szczeble organizacyjne: pośrednie między okręgiem a kołami miejscowymi w postaci obwodów. Pierwszy obwód ZOKZ utworzono 8 czerwca 1923 r. Był to tzw. Obwód Nadnotecki obejmujący terytorialnie powiaty Sępólno w woj. pomorskim oraz Chodzież, Wyrzysk, Szubin i Bydgoszcz w woj. poznańskim. Siedzibą zarządu i sekretariatu Obwodu była Bydgoszcz⁴⁵.

Rozwój organizacyjny ZOKZ następował również na drodze wchłaniania innych, mniej prężnych organizacji działających na ziemiach zachodnich, bądź też poprzez przyjmowanie w szeregi Związku również członków innych organizacji, których cele były zbieżne z założeniami ZOKZ. W ten sposób przeszła do ZOKZ część członków Związku Dzierżawców Domen⁴⁶. Zlikwidowały swoją działalność i weszły w skład ZOKZ także inne organizacje na terenie województw zachodnich, w tym również Towarzystwo Nadnoteckie

⁴² Tamże, nr 36, s. 48.

⁴³ Zestawienie sporządzono na podstawie APP, PZZ, nr 35, ss. 126 - 127.

⁴⁴ Tamże, nr 36, s. 46.

⁴⁵ Tamże, nr 482, ss. 4 - 5.

⁴⁶ Uchwała Dyrekcji Związku Dzierżawców Domen z dnia 13 września 1923 r. zalecała swoim członkom zapisanie się do ZOKZ. Tamże, nr 30, s. 15.

w Chodzieży⁴⁷. Poszczególne okręgi nawiązały bliższą współpracę z różnymi organizacjami w zakresie współdziałania w prowadzeniu prac politycznych i kulturalnych. Okręg Poznański nawiązał np. kontakt ze związkami nauczycielskimi, harcerstwem, Towarzystwem Kolonii Letnich „Stella”, Związkiem Obrony Przemysłu Krajowego oraz organizacjami przysposobienia wojskowego i wychowania fizycznego⁴⁸.

Jednym z dalszych celów działalności organizacyjnej ZOKZ było dążenie do pozyskania sobie młodzieży i zapewnienie w ten sposób stałego dopływu młodych działaczy do szeregów tej organizacji. Celowi temu służyły podejmowane próby tworzenia kół akademickich ZOKZ na Uniwersytecie Poznańskim oraz w innych ośrodkach uniwersyteckich, jak również zabiegi zmierzające do pozyskania dla ZOKZ młodzieży z terenu Górnego Śląska⁴⁹. Zagadnienie to stanowiło przedmiot dyskusji m. in. na wyjazdowym posiedzeniu Rady Naczelnej ZOKZ, odbytym w Katowicach 16 lutego 1930 r.⁵⁰

Jakkolwiek rozszerzenie stopnia oddziaływania na inne organizacje nie przyniosło większych korzyści organizacyjnych, to jednak przyczyniło się do spopularyzowania wśród społeczeństwa jego ideologii i programu. Odbyty w Warszawie w dniach 8 - 9 listopada 1925 r. Zjazd Delegatów ZOKZ zamknął w zasadzie pierwszy, a zarazem najtrudniejszy okres działalności organizacyjnej ZOKZ. W okresie tym nastąpiło pełne zorganizowanie sieci kół, zacieśnienie stosunków między lokalnymi organizacjami a zarządami okręgów, konsolidacja wewnętrzna kół. Stan organizacyjny ZOKZ w poszczególnych okręgach na dzień 1 listopada 1925 roku obrazuje zamieszczone niżej zestawienie⁵¹.

Stan organizacyjny ZOKZ (listopad 1925 r.)

Okręg	Liczba kół	Liczba członków
Poznański	76	5 048
Śląski	131	8 877
Pomorski	35	2 028
Środkowy	14	1 691
Razem	256	17 644

W porównaniu z 1924 r. nastąpiło zmniejszenie liczby kół oraz członków ZOKZ. Wynikało to z faktu, że przed Walnym Zjazdem Delegatów, podczas prac organizacyjnych mających na celu uaktualnienie danych liczbowych stwierdzono, iż szereg kół w poszczególnych okręgach nie przejawia żadnej działalności. Stąd też uznano je za nieistniejące. Mimo to uzyskany

⁴⁷ Tamże, nr 30, s. 15.

⁴⁸ Tamże, nr 414, s. 60.

⁴⁹ Tamże, nr 19, ss. 51 - 53.

⁵⁰ Tamże, nr 13, s. 76.

⁵¹ *Związek Obrony Kresów Zachodnich. Sprawozdanie Dyrekcji i działalności Związku od sierpnia 1922 r. do października 1925 roku.* Poznań 1925, s. 17 oraz APP, PZZ, nr 52, ss. 8 i 45.

stan organizacyjny uznać należy jako znaczne osiągnięcie. Stało się ono możliwe dzięki skupieniu w szeregach ZOKZ znacznej liczby ludzi aktywnych, pełnych zapału i poświęcenia. Rekrutowali się oni w przeważającej mierze z szeregów dawnych tajnych, trójzaborowych organizacji młodzieży szkół średnich i akademickich, kółek Tomasza Zana, endeckich kół Związku Młodzieży Polskiej „Zet” oraz innych polskich organizacji młodzieżowych. W centrali w Poznaniu czynni byli: Mieczysław Korzeniewski, Teodor Tyc, Maksymilian Hasiński, Adam Bederski, Jan Hulanicki, Stanisław Kudlicki, Bolesław Srocki, Henryk Jaśkiewicz, Wincenty Zenkteler. Podobnie inne okręgi skupiały wokół siebie ludzi aktywnych i oddanych.

Okres następny w działalności ZOKZ, obejmujący lata 1925 - 1934, charakteryzował się dalszym, systematycznym rozszerzaniem sieci organizacyjnej zarówno w Okręgu Poznańskim, jak i w pozostałych⁵². Zagadnienie to ilu-

⁵² Według stanu na dzień 1 marca 1929 r. w Okręgu Poznańskim działały ogółem 102 koła miejscowe ZOKZ, skupiające 6 172 członków. Stopień zorganizowania poszczególnych powiatów był następujący:

1.	Powiat Bydgoski	4 koła	687 członków
2.	Chodzież	8 kół	431
3.	Czarnków	7 kół	227
4.	Gniezno	4 koła	137
5.	Gostyń	1 koło	102
6.	Grodzisk	1 koło	42
7.	Jarocin	3 koła	99
8.	Kościan	1 koło	60
9.	Koźmin	1 koło	15
10.	Krotoszyn	6 kół	423
11.	Leszno	4 koła	256
12.	Mogilno	1 koło	108
13.	Międzychód	1 koło	91
14.	Nowy Tomyśl	5 kół	260
15.	Oborniki	3 koła	113
16.	Odolanów	3 koła	180
17.	Ostrów	1 koło	15
18.	Ostrzeszów	12 kół	590
19.	Pleszew	1 koło	61
20.	Poznań	1 koło	522
21.	Rawicz	2 koła	90
22.	Strzelno	3 koła	223
23.	Szamotuły	2 koła	62
24.	Szubin	3 koła	119
25.	Śmigiel	2 koła	72
26.	Środa	1 koło	54
27.	Śrem	3 koła	152
28.	Wągrowiec	2 koła	132
29.	Wolsztyn	3 koła	167
30.	Września	1 koło	22
31.	Wyrzysk	9 kół	493
32.	Żnin	3 koła	166

Razem 102 koła 6 172 członków

struje również zamieszczone niżej zestawienie⁵³. Tempo rozwoju organizacyjnego obejmowało nie tylko wzrost ilościowy nowych kół, lecz także — i to w znacznym stopniu — powiększenie w nich liczby członków, szczególnie w latach 1932 - 1934.

III

Równoległe do prowadzonej na szeroką skalę pracy w zakresie organizowania nowych kół, dalsza działalność ZOKZ zmierzała w kierunku objęcia coraz to pełniejszą kontrolą ich pracy, umacniania wpływów w terenie oraz zwiększania aktywności w drodze bezpośrednich kontaktów kierownictw okręgów z zarządami powiatowymi i kołami miejscowymi. Zadania te realizowano poprzez wizytacje kół oraz uczestnictwo w zebraniach i zjazdach powiatowych. Ustalono, że w latach 1926 - 1934 poszczególne okręgi odbyły ogółem 2 900 wizytacji oraz wyjazdów organizacyjnych. Z tej liczby na Okręg Poznański przypadało 541 wizytacji i wyjazdów⁵⁴. Ponadto pracownicy centrali ZOKZ w Poznaniu odbyli w okresie od dnia 1 lipca 1931 do 30 września 1934 r. 276 wyjazdów i wizytacji⁵⁵. Kontakt między centralą i okręgiem a niższymi ogniwami ZOKZ był zatem dość ścisły. Wyjazdy w teren łączono z aktywnym udziałem w zebraniach, wygłaszaniem referatów na temat aktualnych zagadnień politycznych, gospodarczych lub kulturalnych z zakresu stosunków polsko-niemieckich. Były to na ogół referaty opracowywane w Dyrekcji, a następnie wysyłane do poszczególnych kół za pośrednictwem zarządów powiatowych. Zebrania w kołach ZOKZ odbywały się w różnych odstępach czasu, przeciętnie co 4 - 8 tygodni. Liczba odbytych zebrań nie jest znana. Udało się natomiast ustalić, że w okresie od 1 lipca 1928 do 30 września 1934 r. odbyło się w Okręgu Poznańskim ogółem około 409 walnych zebrań⁵⁶. Jakkolwiek są to dane niekompletne i tylko przybliżone, wskazują one na dość żywy ruch organizacyjny Związku.

Rozwojowi ZOKZ sprzyjał istniejący na ziemiach zachodnich układ sił społecznych i politycznych. Podstawową bazą społeczną, z której rekrutowali się członkowie Związku, stanowiła miejscowa inteligencja, drobnomieszczaństwo, kler, koła obszarnicze i wolne zawody. O udziale w pracach ZOKZ przedstawiciele poszczególnych grup społecznych i zawodowych wiemy jed-

⁵³ Zestawienie opracowano na podstawie następujących źródeł: 1) *Sprawozdanie Dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 listopada 1925 do 30 czerwca 1928 r.* Poznań 1928, s. 131; 2) *Sprawozdanie Dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 lipca 1928 do 30 czerwca 1931.* Poznań 1931, s. 131; 3) *Sprawozdanie Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 lipca 1931 do 30 września 1934 roku.* Poznań 1934, s. 107.

Dane powyższe zawarte są również w APP, PZZ, nr 52, s. 45 i 101; nr 11, s. 23; nr 21, s. 36; nr 13, ss. 127 - 128; nr 22, s. 34.

⁵⁴ Dane liczbowe uzyskano na podstawie sprawozdań Dyrekcji ZOKZ za lata 1925 - 1928, s. 133; 1928 - 1931, s. 132; 1931 - 1934, s. 111.

⁵⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934...*, s. 111.

⁵⁶ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1928 - 1931...*, s. 134 oraz *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934...*, s. 110.

Rozwój organizacyjny ZOKZ w latach 1925 - 1934

Stan na dzień	Okręg Poznański		Okręg Śląski		Okręg Pomorski		Okręg Środkowy		Okręg Małopolski		Razem	
	kół	członków	kół	członków	kół	członków	kół	członków	kół	członków	kół	członków
1 XI 1925	76	5 048	131	8 877	35	2 028	14	1 691	—	—	256	17 644
15 IV 1926	91	5 787	145	9 440	40	2 612	24	2 261	—	—	300	20 100
1 I 1927	92	5 972	159	9 830	48	2 992	33	2 872	—	—	332	21 666
1 I 1928	99	6 135	201	10 745	51	3 215	45	3 642	—	—	396	23 737
1 I 1929	99	6 165	222	13 092	56	3 420	65	5 121	—	—	442	27 798
1 I 1930	102	6 488	234	13 476	64	4 059	73	5 576	5	327	478	29 926
1 I 1931	107	7 118	239	14 969	65	4 089	75	5 620	11	1 087	497	32 481
1 I 1932	113	7 283	242	16 517	71	4 670	77	5 676	20	1 156	523	35 302
1 I 1933	124	7 767	242	17 771	76	4 992	69	5 294	30	2 079	541	37 903
1 I 1934	136	8 275	249	21 620	76	4 992	82	6 189	40	2 573	583	43 649
1 X 1934	94	8 673	249	25 709	84	5 513	89	7 508	48	2 943	564	50 346

nak bardzo niewiele. Wzmianki na ten temat są na ogół lakoniczne. Wynika z nich najczęściej liczny udział w pracach ZOKZ nauczycielstwa. Stanowiło ono również poważną grupę zawodową reprezentowaną wśród prezesów i sekretarzy kół miejscowych, jak i szeregowych członków Związku. Potwierdza to również dokonane w oparciu o niekompletne dane orientacyjne rozeznanie dotyczące składu zawodowego przewodniczących kół terenowych ZOKZ Okręgu Poznańskiego w 1928 r. I tak, na istniejących w tym roku 99 kół, na czele tychże kół stało 25 nauczycieli (w tym 11 nauczycieli szkół podstawowych i średnich, 13 kierowników i dyrektorów szkół, 1 inspektor szkolny), 11 księży, 17 urzędników państwowych, komunalnych i prywatnych, 6 lekarzy, 2 aptekarzy, 3 adwokatów, 2 komisarzy policji, 1 oficer wojska, 1 inżynier, 2 właściciele restauracji. Dla pozostałych 29 nazwisk nie udało się ustalić wykonywanych zawodów⁵⁷. Nie stwierdzono również udziału we władzach Związku robotników, choć stanowili oni np. w Okręgu Śląskim ponad 24% ogółu członków.

Nie udało się, jak dotąd, ustalić też składu socjalnego członków ZOKZ w Okręgu Poznańskim. Jedynie na podstawie danych uzyskanych dla obszaru Okręgu Śląskiego oraz danych dotyczących składu zawodowego przewodniczących kół terenowych, można wnioskować o przynależności do ZOKZ w znacznym stopniu inteligencji (urzędnicy, wolne zawody, nauczycielstwo), kupiectwa, rzemieślników, właściciele zakładów, ziemiaństwa oraz w niewielkim stopniu robotników i chłopstwa⁵⁸.

Dążeniem władz ZOKZ było doprowadzenie organizacji do stanu samowystarczalności finansowej, jednakże nigdy nie zostało ono zrealizowane. Między dochodami uzyskiwanymi ze składek członkowskich i innych dotacji samorządowych a wydatkami na szeroko realizowaną działalność istniały poważne rozbieżności. Systematycznie wzrastająca liczba kół miejscowych oraz ożywiająca się ich działalność wymagały coraz to większych nakładów finansowych związanych z zakupem urządzeń biurowych, zatrudnianiem coraz to większej ilości personelu biurowego, stanowiących jeden z podstawowych warunków sprawnego funkcjonowania każdej organizacji. W tych warunkach bazowanie tylko na składkach członkowskich było rzeczą nie do przyjęcia. Stąd też podjęto starania w kierunku uzyskania dodatkowych subwencji ze źródeł zewnętrznych.

Na początku swojej działalności ZOKZ przejął fundusze pozostałe po akcji plebiscytowej w wysokości ok. 20 mln marek. Przeznaczono je na utrzymanie centrali w Poznaniu oraz biur okręgowych w Grudziądzu i Krakowie (dla Górnego Śląska), na zakup niezbędnych środków oświatowych, na cele działalności kulturalno-oświatowej i gospodarczej w powiatach⁵⁹. Potrzeby przerastały jednak znacznie możliwości finansowe Związku. Stąd też już w memoriale do Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej z dnia 9 grudnia 1921 r. Dyrekcja ZOKZ wyliczała najpilniejsze potrzeby, wśród których znalazły się

⁵⁷ APP, PZZ, nr 417, ss. 43 - 44.

⁵⁸ Dane dotyczące Okręgu Śląskiego por. I. Nowak, *op. cit.*, t. II, s. 590.

⁵⁹ APP, PZZ, nr 10, ss. 4 - 8.

takie, jak zakup drukarni w Gliwicach oraz wniosek o 750 tys. marek niemieckich na subwencjonowanie polskich prac organizacyjnych na Mazurach, Warmii, w Gdańsku oraz na terenie przygranicznych powiatów Niemiec tj. łębskiego, bytowskiego i złotowskiego⁶⁰. Zwrócono się ponadto do szeregu instytucji i osób prywatnych z apelem o dobrowolne opodatkowanie się na rzecz ZOKZ. Apel ten nie pozostał bez echa i kasa Związku została w ten sposób wydatnie wzmocniona⁶¹. Ponadto organizowano doraźne akcje dochodowe, jak loterie fantowe i inne tego typu imprezy. W dniach 2 do 9 grudnia 1923 r. na terenie Polski centralnej oraz od 13-20 stycznia 1924 r. na terenie województw zachodnich zorganizowano serie imprez pod nazwą „Tydzień Obrony Kresów Zachodnich”⁶². O skali trudności finansowych, z jakimi borykał się ZOKZ świadczyć może fakt, że od wyników finansowych „Tygodnia” uzależnione było dalsze istnienie organizacji.

Na pogorszenie sytuacji finansowej ZOKZ wywierało znaczny wpływ ogólne położenie gospodarcze kraju. Ustalone wysokości składek członkowskich wobec pogłębiającej się dewaluacji marki okazały się zbyt niskie i nie dostosowane do wzrastających potrzeb. Z tego też względu na zjeździe delegatów powiatowych ZOKZ Okręgu Poznańskiego w dniu 13 marca 1923 r. zalecano kołom pobieranie w miarę możliwości składek członkowskich w wysokości 5 000 mkp, nie przyjmowanie składek dożywotnich (10 000 mkp) oraz poczynienie starań o stałe subwencje od instytucji i osób prywatnych⁶³.

Podwyższenie składek członkowskich wywołało niezadowolenie wśród członków ZOKZ. Dotknęło ono bowiem przede wszystkim osoby najniżej zarabiające. W wyniku podjętych interwencji, mimo braku pieniędzy, Rada Naczelna zdecydowała się na podjęcie uchwały dopuszczającej możliwość obniżenia wysokości składek, a nawet zwolnienia od opłat członków posiadających liczne rodziny lub bezrobotnych. Dużo uwagi poświęcono przy tym zagadnieniu zdobywania środków finansowych z innych źródeł. Organizowano więc każdego roku serie imprez w ramach obchodów „Tygodnia Obrony Kresów Zachodnich” pod hasłem zbierania funduszy na cele ZOKZ. W czasie organizowanych imprez prowadzono sprzedaż okolicznościowych nalepek, pocztówek, organizowano zbiórki pieniężne w domach, urzędach, instytucjach handlowych, przedsiębiorstwach przemysłowych, bankach itp. Organizowano wieczornice, przedstawienia teatralne i inne imprezy, z których co najmniej 80% dochodów przekazywano Dyrekcji ZOKZ w Poznaniu. Były to sumy dość znaczne. W samym tylko Okręgu Śląskim osiągnęły one w 1925 r. wysokość około 60 tys. zł, a w 1926 r. ponad 11 400 zł⁶⁴. Innym źródłem środków finansowych były subwencje uzyskiwane corocznie od urzędów wojewódzkich, powiatów i urzędów miejskich⁶⁵.

⁶⁰ Tamże, nr 10, s. 4-8.

⁶¹ I. Nowak, *op. cit.*, t. II, s. 377.

⁶² APP, PZZ, nr 240, ss. 7-8.

⁶³ Tamże, nr 35, s. 59.

⁶⁴ Tamże, nr 41, s. 59 oraz nr 417, ss. 12-13.

⁶⁵ Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zespół Starostwo Powiatowe Konińskie — Referat Bezpieczeństwa Publicznego, nr 503/144, s. 1.

Na podstawie przytoczonych materiałów należy podkreślić, że działalność organizacyjna ZOKZ prowadzona była w sposób celowy i systematyczny. W pierwszych latach pracy główny wysiłek Dyrekcji i władz terenowych zmierzał przede wszystkim do utworzenia możliwie gęstej sieci kół miejscowych i zarządów powiatowych oraz utrzymanie ich w aktywności. Dalszym etapem było dążenie do umocnienia istniejących komórek organizacyjnych poprzez przyciągnięcie do zarządów ludzi z inicjatywą, zdolnych do zmobilizowania społeczeństwa wokół haseł obrony granic zachodnich przed nasilającym się rewizjonizmem niemieckim.

MARIAN MROCZKO